

Dr. Uğur ÖZTÜRK

Müdür
Balıkesir Mutasarrıf Ömer Ali Bey
Yazma Eser Kütüphanesi
Balıkesir/TÜRKİYE
ugurozturk@yek.gov.tr
ORCID

**MANSIBI TALEP ETMEK: AZMÎ
PÎR MEHMED'İN HÂFİZ-I
ŞÎRÂZÎ'NİN "GARÎB" REDİFLİ
GAZELİNE YAZDIĞI ŞERH VE İKİ
TÜRKÇE GAZELİ**

DEMANDING THE POSITION: AZMÎ
PÎR MEHMED'S COMMENTARY ON
HÂFİZ-I SHÎRÂZÎ'S GHAZAL WITH
THE REPEATED-VOICE "GARÎB" AND
HIS ANOTHER TWO GHAZALS IN
TURKISH

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Information: Research Article
Yükleme Tarihi: 09.11.2022 | Received Date: 09.11.2022
Kabul Tarihi: 28.12.2022 | Accepted Date: 28.12.2022
Yayımlanma Tarihi: 30.04.2023 | Date Published: 30.04.2023

İntihal / Plagiarism

Bu makale **turnitin** programında taranmıştır.
This article was checked by **turnitin**.

Atıf/Citation

Öztürk, Uğur, "Mansıbı Talep Etmek: Azmî Pîr Mehmed'in Hâfız-ı Şîrâzî'nin "Garîb" Redifli Gazeline Yazdığı Şerh ve İki Türkçe Gazeli", *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]*, Yıl 9, Sayı 18, Bahar 2023, s. 56-77.

Öztürk, Uğur, "Demanding the Position: Azmî Pîr Mehmed's Commentary on Hâfız-ı Shîrâzî's Ghazal with the Repeated-voice "Garîb" and His Another Two Ghazals in Turkish", *Hikmet-Journal of Academic Literature*, Year 9, Volume 18, Spring 2023, p. 56-77.

10.28981/hikmet.1201457

Dr. Uğur ÖZTÜRK

**MANSIBI TALEP ETMEK: AZMÎ PİR MEHMED'İN HÂFİZ-I ŞİRÂZÎ'NİN "GARÎB"
REDİFLİ GAZELİNE YAZDIĞI ŞERH VE İKİ TÜRKÇE GAZELİ**

DEMANDING THE POSITION: AZMÎ PİR MEHMED'S COMMENTARY ON HÂFİZ-I
ŞİRÂZÎ'S GHAZAL WITH THE REPEATED-VOICE "GARÎB AND HIS ANOTHER
TWO GHAZALS IN TURKISH

ÖZ

Bu makalede XVI. yüzyıl ulemasından Şehzade Mehmed'in (III. Mehmed) hocası Azmî Pîr Mehmed'in Rüstem Paşa Medresesi'nden azledildikten sonra III. Murad için Hâfız-ı Şîrâzî'nin "garîb" redifli gazeline yazdığı Farsça şerh ele alınmıştır. XVI. Yüzyıl, ulema arası ilişkilerin daha görünür hale geldiği ve müderris atamalarında saray çevresinin etkili olduğu bir dönemdir. Ebussuûd Efendi, Hoca Sâdeddin Efendi, Bostanzâde Mehmed Efendi, Çivizâde ve Malûlzâde; bu dönemin önde gelen uleması olarak birçok atamada önemli bir rol oynamış; hatta özellikle Sâdeddin Efendi, ulemanın başında yer alarak çoğu atamayı bizzat yapmıştır. Bu sebeple bahsi geçen ulema ile irtibat kuramayan daha alt kademedeki âlimler, yaşadıkları sıkıntıları yazdıkları şiirler ve risalelerle sultana yahut şehzadelere ulaştırmaya çalışmışlardır. Kısa bir süre şehzade hocalığı yapan Azmî de bu kişilerden biridir. Şerhin ferağ kaydına göre İstanbul Rüstem Paşa Medresesi'nde görevli iken azledilen Azmî, sultanın tasavvufa olan ilgisini bildiği için kendi hâlini en iyi şekilde anlatabilmek adına Hâfız'ın garîb redifli gazelini şerh etmiştir. Tamamen tasavvufi kavramların ve lügatlerin yer aldığı bu risalenin sonuna iki Türkçe gazel daha eklenmiştir. Yazıda ilk önce Hâfız-ı Şîrâzî'nin Osmanlı şiiri ve şerh edebiyatı üzerindeki etkisine değinilmiş, ardından Azmî'nin hayatı ve eserleri incelenmiştir. Bu kısımdan sonra Farsça şerh metni incelenerek tercüme edilmiş, devamında ise risaledeki Türkçe iki şiir de incelemeye dâhil edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hâfız-ı Şîrâzî, Azmî Pîr Mehmed, III. Murad, şerh, garîb.

ABSTRACT

In this article Azmî Pîr Mehmed's Persian commentary on Hâfız-i Shîrâzî's ghazal with the repeated-voice "garîb" is discussed. Azmî Pîr Mehmed, who was one of the XVI. century scholars and the teacher of şehzade Mehmed (III), wrote this commentary for Murad III after having been dismissed from his teaching position at the Rustem Pasha Madrasa. The XVI. century is a period in which the palace clique were effective in the appointment of scholars. As the leading scholars of this period Ebussuûd Efendi, Hoca Sa'deddin Efendi, Bostanzâde Mehmed Efendi, Çivizâde and Malûlzâde played a prominent role in many appointments. Especially Sa'deddin Efendi led the scholars and made most of the designations by himself. For this reason, some scholars who did not have a close relation with the aforementioned scholars tried to convey their troubles to the sultan or the şehzades with the poems and treatises they wrote. Azmî, who worked as a şehzade's teacher for a short time, is one of these scholars. After having been dismissed from his teaching position at the Rustem Pasha Madrasa Azmî wrote a commentary on Hâfız's ghazal with the repeated-voice "garîb" (poor) in order to best describe his own situation because he knew the sultan's interest in Sufism. Two more Turkish ghazals have been added to the end of this commentary which includes entirely mystical concepts and words. In this study the influence of Hâfız-i Şîrâzî on Ottoman poetry and commentary literature is presented, and then Azmî's life and works were examined. After this part, the Persian commentary text is analyzed and its translation into Turkish is given. Finally the two Turkish poems at the end of the text are discussed.

Keywords: Hâfız-ı Shîrâzî, Azmî Pîr Mehmed, Murad III, commentary, garîb.

Giriş

Osmanlı klasik dönem şairleri, Farsça klasik tarzda şiir yazan şairler arasında başta Mevlânâ (ö. 672/1273) olmak üzere, Sa'dî (ö. 691/1292), Attâr (ö. 618/1221) ve Hâfız'a (ö. 792/1390 [?]) oldukça teveccüh göstermişlerdir. Özellikle Hâfız'ın rindâne ve âşıkâne gazelleri, XV. yüzyıldan itibaren gazel tarzında şiir yazan şairleri derinden etkilemiştir. XVI. yüzyılın başında onun şiirlerine şerhler yazılmaya başlanmış ve XX. yüzyılın başına kadar hem *Dîvân*'ı hem de kısmî olarak şiirleri şerh edilmiştir (Arı, 2019, 241-260). XVI. yüzyıldan itibaren Hâfız *Dîvânı*'nın dört tam şerhi, bir de manzum tercümesi yapılmıştır (Arı, 2016; Soleimanzadeshekarab, 2019; Sûdî-i Bosnevî, 2020; Atila, 2019; Yakut, 2019). Bu şerhlerde veya kısmî beyit şerhlerinde Hâfız, çoğu zaman "*Lisânü'l-gayb*" ve "*Tercümânü'l-esrâr*" lakaplarıyla anılmıştır. Onun bu özelliği, etrafında tefe'ül hikâyeleri oluşturulmuş; hatta XVI. yüzyılda bu hikâyeler Kefevî Hüseyin Efendi (ö. 1010/1601) tarafından bir araya getirilmiştir (Aksoyak, 2004).

Hâfız'ın şiirinin farklı katmanlara sahip oluşu ve şiirlerde sehl-i mümteni sanatının sıkça kullanılması, Osmanlı şairlerini de derinden etkilemiştir. Onun şiirlerinin etkisini başta Fuzûlî (Mazıoğlu, 1956) olmak üzere birçok şairde görmek mümkündür. Hatta bu etki, bazen tek bir beyit veya bir kelime ile de görülmektedir. Örneğin Hâfız'ın özellikle ilk gazelinin başında yer alan "*Elâ yâ eyyühe's-sâkî edir ke'sen ve nâvilhâ / Ki ışk âsân nemûd evvel velî üftâd müşkilhâ*" beytine Aksoyak'ın tespitine göre, on civarında şair tarafından çeşitli eklemeler yapılarak gazeller kaleme alınmıştır (Aksoyak, 1999: 99-104).

Hâfız'ın Osmanlı şairleri üzerindeki etkisini gösteren şiirlerinden biri de *garîb* redifli gazelidir. Klasik dönem şairlerinin hayal dünyalarında farklı anlamlar çağrıştıran *garîb* kelimesi, aynı zamanda tezkirelerde şairler için övücü ifadeler arasında yer almaktaydı (Çetindağ, 2010: 185-187). Kelime olarak "*vatanından uzak düşmüş, belli bir mekânı olmayan, acayip, bîgâne, bilinmeyen, tanınmayan, kimsesiz eşi benzeri olmayan, orijinal, yabancı, nâ-mahrem, normal olmayan, turfe, zarîf, yeni*" (Hamidiyan, 2013: 900-906; vajeyab.com, غريب) anlamlarına gelen *garîb* kelimesi, aynı zamanda farklı mazmunlara konu olmuştur (Şentürk, 2022: 62-64). Kelimenin bu kadar geniş manalara gelmesi, onun şairler tarafından farklı anlamlarla ifade edilmesini sağlamıştır.

Hikmet Feridun Güven'in tespitine göre, Osmanlı sahasında Hâfız'ın *garîb* redifli gazelinden ilham alarak aynı redifte gazel yazan şair sayısı 48'dir (Güven, 2014: 571-604). Bu şairlerin ilki Ahmedî (ö. 815/1412-13), sonuncusu ise Murad Emrî (ö. 1916)'dir. Bahsi geçen şairler içinde Hâfız'ın *fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün* vezniyle *garîb* redifli şiirine benzer şekilde vezin kullananların sayısı 20'dir. Bu şiirlerden bazıları neredeyse Hâfız'ın şiirinin birebir tercümesi iken bazıları ise onun şiirinden ilhamla yazılmıştır. Şeyhî (ö. 832/1429'dan sonra) ve Ahmed Paşa (ö. 902/1496-97), Hâfız'ın gazelinden mülhemle aynı redifte gazel yazarken Şerîfî aynı gazeli üç beyit kısaltarak birebir tercüme etmiştir (Güven, 2014: 575-576; Yazar, 2006: 147/26). Aynı gazel, yine XVI. yüzyılda Azmî Pîr Mehmed tarafından III. Murad adına Farsça şerh edilmiştir.

Azmî Pîr Mehmed'in Hayatı ve Eserleri

Pîr Ahmed Çelebi'nin (ö. 950/1543) oğlu olan Pîr Mehmed (Ali b. Bâlî, 2018: 658-661) (Azmî), Kınalızâde Ali Efendi (ö. 979/1572)'den mülâzım olmuştur. İlk görev yeri 25 akçe ile Rodosçuk'taki Rüstem Paşa Medresesi'dir. Rebûlevvel 968/Kasım-Aralık 1560'ta İstanbul Rüstem Paşa Medresesi'ne atanmışken aynı yıl Efdâlzâde Medresesi'nde görev verilmiştir. Bu görevinin ardından Beşiktaş'taki Sinan Paşa Medresesi'ne, ardından Rebûlâhîr 982/Temmuz-Ağustos 1574'te Edirne Dârülhadisi'ne, Rebûlâhîr 984/Temmuz-Ağustos 1576'da Semâniye'ye tayin edilmiştir. Bu görevinin ardından Kıbrıs'ın teftişi ile görevlendirilmiş ve vergi yazma işiyle uğraşmıştır. 987/1579'da Süleymaniye'ye tayin edilmiş, 18 Şevval 988 /27 Ağustos 1580'de Şehzade Mehmed'in (ö. 1012/1603) hocası Haydar Efendi'nin (Nev'îzâde Atâyî, 2017: 801) vefatı üzerine şehzadeye hoca olmuştur. Azmî Pîr Mehmed'in bu görevi, o dönemde Osmanlı topraklarını kasıp kavuran vebadan Recep-Şaban 990/Temmuz-Ağustos 1582'de vefat edene dek devam etmiştir. Dönemin şairlerinden Sâdık (ö. 997/1588) ve *Şakâ'ik* zeyli sahibi Nev'îzâde Atâyî (ö. 1045/1635), Azmî'nin vefatına ölüm tarihleri düşürmüşlerdir (Nev'îzâde Atâyî, 2017: 812-814). XVII. yüzyılda rübaileri ile meşhur olan Haletî, Pîr Mehmed'in oğludur.

Azmî Pîr Mehmed, ilmiye kariyeri dışında Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin (ö. 910/ 1504-1505) *Ahlâk-ı Muhsinî*'sinin tercümesi olan *Enîsü'l-Ârifîn* (974/1566) (Koyuncu, 2019) isimli ahlak kitabı ile tanınır. Bu eser dışında *Mev'iza-i Manzûme*, yarım kalmış *Mihr ü Müşterî Tercümesi*, *Pendnâme* (Kocaoğlu, 2009), Türkçe *Divân*'ı (Ceyhan, 2006) ve *Tercüme-i Manzûme-i Ehâdis-i Erba'in*'i (Ceyhan, 2008: 131-154; Sevgi, 2001: 107-132) vardır. Müellifin bahsi geçen eser dışında hem birincil hem de ikincil literatürde (Koyuncu, 2019; Ceyhan, 2006) ismi zikredilmeyen bir şerhi de vardır. *Şerh-i Gazel-i Hâfız-ı Şîrâzî* (yazılış tarihi tahminen Rebûlevvel 968 / Kasım-Aralık 1560'tan sonra) Azmî'nin Rüstem Paşa Medresesi'nden mazûl olduktan sonra yazdığı bir eserdir.

Şerh-i Gazel-i Hâfız-ı Şîrâzî

Azmî Pîr Mehmed tarafından III. Murad (ö. 1003/1595) için kaleme alınan Farsça şerh metninin tek nüshası, Süleymaniye Ktp. Hacı Selim Ağa (Hüdaî Efendi) 1574 numarada 57b-59b varakları arasında bulunmaktadır.

Azmî'nin yazdığı manzumede Rüstem Paşa medresesinden mazûl olduğu kayıtlıdır; fakat dönem kaynakları onun kariyeri boyunca azledildiğinden hiç bahsetmez. Azmî'nin Beşiktaş'taki Sinan Paşa Medresesi'ne tayin edildikten sonra yaklaşık 10 yıl yani III. Murad'ın tahta çıkışına dek hangi medreselerde görev aldığına dair bir kayıt yoktur. Risalenin ferağ kaydında yer alan "*Rüstem Paşa Medresesi'nden mazûl*" ifadesi, şârihin III. Murad döneminde değil de Rebûlevvel 968/Kasım-Aralık 1560'ta atandığı Rüstem Paşa Medresesi'nden mazûl olduğunu göstermektedir. Azmî'nin bu tarihte mazûl olduğunu var sayarsak o tarihlerde Kanûnî tahtta oturmaktadır ve II. Selim ise şehzade sancağındadır. Şerhin ithaf kısmında "sultan" diye hitap edilen III. Murad ise o tarihlerde Akşehir sancağında görevlidir. Her ne kadar Osmanlı'da şehzadelere sultan diye hitap edilse de şerhin yazıldığı tarihte (ferağ kaydına göre) Şehzade Murad'ın (III. Murad) babası

Şehzade Selim (II. Selim) de sancaktadır. Bu sebeple ferağ kaydı ile dibacede yer alan bilgiler tarihsel olarak birbiri ile uyuşmamaktadır. İki kayıt arasında en az 10 yıllık bir fark bulunmaktadır. Bu durum risalenin daha önce yazıldığı, dibacesinin ise sonradan değiştirildiği ihtimalini akla getirmektedir.¹ Diğer yandan şârihin bu risaleyi III. Murad için ne zaman yazdığına dair de şerhte bir bilgi yoktur. Sadece onu sultan olarak anmasından 982/1574'ten sonra yazdığı söylenebilir. Azmî'nin ayrıca risalede kendisine ait olan "Ey şevket ve izzet tahtında oturan, Doğu'nun da Batı'nın da tanınanı (şahı) sensin, kerem göster. Hâtem-i Tâî'nin ismi seninle vücut bulmuştur. Sen talih/murat bahşeden, cömert, kerem sahibisin." ifadeleri de bunu göstermektedir. Bu manzume, şerhin ferağ kaydına rağmen 982/1574'ten sonra tekrar güncellendiğine işaret etmektedir.

Hâfız-ı Şîrâzî'nin sekiz beyitlik *garîb* redifli gazelinin Farsça şerhi olan eser, Azmî Pîr Mehmed'in İstanbul Rüstem Paşa Medresesi'nden mazûl olduktan sonra yazılmış, muhtemelen de daha sonra dibacesi değiştirilerek yaklaşık 10 yıl sonra III. Murad'a ithaf edilmiştir.

Azmî'nin bu gazeli seçmesinin nedeni olarak birkaç fikir öne sürülebilir. Bunlardan ilki yukarıda bahsedildiği gibi *garîb* kelimesinin farklı anlamlarından kaynaklı olarak, ilmiyeye mensup birinin mazûl olduktan sonra devrinde kendisine bir hâmî bulamayıp sultana kimsesiz kaldığını göstermesidir. İlimyeye mensup birinin hâmîsiz kalması, özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısında ulema arası ilişkilerde belirleyici rol oynamıştır. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren ulema atamalarında en önemli iki kişi/hâmî Ebussuûd Efendi (ö. 982/1574) ve Hoca Sâdeddin Efendi (ö. 1008/1599)'dir. Özellikle Hoca Sâdeddin Efendi'nin kariyerinin sonuna doğru hem padişah hocası hem de şeyhülislam olmasıyla ilmiye yoluna girecekler onun iznine tâbi olmuştur. Onun bu gücü devrinde birçok kez tenkit edilmiş ve hakkında tariz yollu manzumeler yazılmıştır (Şeker, 1997: 314).

Azmî'nin *garîb* redifli gazeli seçmesi, III. Murad'ın Hâfız'a olan ilgisinden, bir nevi hâmîye göre hareket etmekten kaynaklı olabilir. Şehzadeliğinden itibaren çevresinde birçok şair ve müellifi barındıran III. Murad'ın tahta çıktuktan sonra sarayda tutulan kayıtlarda Hâfız'ın şiirlerine ilgi duyduğu; hatta Murâdî mahlasıyla yazdığı şiirlerde Hâfız'dan nispeten etkilendiği, kendisinin şerh ettirdiği şiirlerinde Hâfız'ın manzumelerinden misaller getirildiği bilinmektedir (Öztürk & Arı, 2020: 885, 915-916). Sultanın Hâfız'a olan ilgisi, dönemin tarih kaynaklarında da yer almış; Safevî elçileri ve 1590 Osmanlı-Safevî savaşları sonrasında Osmanlılara rehin olarak gönderilen Haydar Mirza'nın (ö. 18 Rebûlâhir 1004/ 21 Aralık 1595) III. Murad'a hediye ettiği kitaplar arasında Hâfız'ın *Dîvânı* da vardır (Arcak, 2012: 181-182; Rahimov, 1995: 348-349). Hatta Fransa Milli Kütüphanesi'nde Persan. 270 numarada bulunan Hâfız *Dîvânı*'nın iç kapak kısmında 990/1582 tarihini taşıyan bir notta *Dîvân*'ın bir nüshasının sultanın kitaplığında olduğu bilgisi de yer almaktadır.

Azmî'den daha önce Hâfız'ın şiirlerine Osmanlı sahasında şerh yazan başka şârihler de vardır. Kemalpaşazâde (ö. 940/1534), şairin bir gazelini (Turgut,

¹ Dibacenin sonradan değiştirilme ihtimaline dikkat çeken Doç. Dr. Abdurrahman Atçıl'a teşekkür ederim.

2013: 25-48), Sürûrî (ö. 969/1562) ise tam divanını şerh etmiştir (Atila, 2019). Yine III. Murad döneminde Bosnalı Sûdî (ö. 1008/1599-1600), Hâfız'ın ilk önce birkaç gazelini (Hoca, 1980) ardından *Dîvân*'ın tamamını (Sûdî-i Bosnevî, 2020), aynı dönemde Şem'î (ö. 1011/1602-1603 [?]) ise yine *Dîvân*'ın tamamını şerh etmiştir (Soleimanzadeshekarab, 2019). Azmî'nin ise özellikle Sürûrî'nin yolundan gittiği, onun gibi bazı kelimelerin lügat anlamlarını verdiği, ardından tasavvufî olarak beyitleri şerh ettiği görülmektedir. Sürûrî'nin şerhinden farklı olarak Azmî, çoğu beyitte kendini *garîb* mürid yerine koymuş, sultanı ise kendine müşşid olarak görmüştür.

Şârih, dibace kısmında devrin sultanı III. Murad'ı ve şehzadelerini övdükten sonra *garîb* redifli şiiri şerh etme sebebini “*O âdil sultan, kâmil ve tecrübeli hakan lutfederse kabul göreceği/beğenileceği umulur. Yoksa ben kimim ki o saadetli makama ve yüce huzuruna kendimi kabul ettireyim?*” diye açıklar ve sultanın şerhini kabul etmesini temenni eder. Bu kısımda Hâfız'dan “*Lisânü'l-gayb*” ve “*Tercümânü'l-esrâr*” diye bahseder. Azmî'nin Hâfız'dan burada şeyh olarak bahsetmesi, şerhin hangi yönde ilerleyeceği hakkında bilgi vermektedir. Şerhte ilk önce Hâfız'ın mısrası verilir ve ardından bazı kelimelerin lügat anlamları açıklanır. Bu kelimelerin anlamlandırılması, tamamen tasavvufî yorumlara dayanır. Şerhte tüm kelimelerin manası verilmez, sadece tasavvufî açıdan yorumlanabilecek olanlar seçilir. Bu kapsamda aşağıda birkaç örnek verilmiştir.

Garîb: (Bundan) murad (tarikât yoluna) yeni başlayan dervîştir ki irşad kurallarını bilmeyen ve o (kusurlu) yolda gidenler. Aynı kelime Sürûrî şerhinde, *rûh-ı insânîdür* şeklinde geçer (Atila, 2019: 476).

Mey: Burada selamete birlikte bulunan aşkın galebelerine derler.

Mûr-ı hat: Müşşidin ağzından çıkan kesin söz; ebedî (gaybî) sözler.

Binâled: Murad a'râzlardır yani ledün ilmi dışındakiler.

Nigâristân: Tarikat ehlinin kalbinde Allah'ın nûrunun toplandığı yer.

Rûh-ı rengîn: İnsanlık ve gariplik manasına.

Sâlik-i nâ-puhte: Ham dervîş, Allah'ın muhabbetinden uzaklaşmıştır.

Sehergâhân: Sehergeh kelimesinin çoğulu ve sehergehten maksat ilâhî nûrun doğuşu ve ledün ilminin zuhurudur.

Sultân-ı hûbân: Sultanların sultanı ve evliyalar ki buna tarikatta kutbü'l-kuttâb. Aynı kelime Sürûrî şerhinde *murâd Hazret Hakdur* şeklinde geçer (Atila, 2019: 476).

Şâm: Sülûkun nihayeti (sonu, zirvesi).

Zencîr-i zülf: Gayb âleminin zıttı olan fânî dünya.

Zülf: (Bundan) murâd gayb-ı hüviyyet ve hâlden yine 'âlem-i gayb.

Şerhte mürid-müşşid ilişkisi esas temayı oluşturmaktadır. Şârihin şerhine göre gazel sanki *garîb* olan müridin ağzından müşşidine yazılmış gibidir. Bunun için mısraların yorumlanmasında tasavvufî kavram ve lügatlerin kullanılmasına

dikkat edildiği görülmektedir. Hatta şerhte kullanılan Sa'dî-i Şîrâzî'nin *Gülistân*'ından ve yine Hâfız'ın başka bir gazelinden alıntılan beyit de mürid-mürşid ilişkisine örnektir. Şerhte bazı beyitlerin daha iyi anlaşılması için derkenarlarda iki Farsça bir Türkçe not vardır. Bunlar dışında ayrıca metinle bağlantılı olarak âyet ve hadislerden başka ve muhtemelen şârihe ait iki adet kıt'a bulunmaktadır.

Azmî'nin bu şerhin ardından mazûl olmasına dair kaleme aldığı iki Türkçe gazeli daha mevcuttur. *Fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilün* vezniyle yazılan *mazûllük* redifli ilk gazel, görevinden azledilen Azmî'nin bu durum karşısında yaşadığı sıkıntıları dile getirir. Azledilmek belini bükmüş, her şeyini yok etmiştir. Akranları sürekli yükselmeye iken o mazûliyet yüzünden hep sıkıntılıdır. Herkes kariyerine mansıp elde ederken ona gam ve keder düşmüştür. Bu düşkünlüğün sebebi bir hâmisinin olmayışıdır. Sürekli bir dert hâlinindedir ve bu duruma tek çare sultandır. *Mef'ûlü / fâ'ilâtü / mefâ'ilü / fâ'ilün* vezinli ve *Gazel-i ber-Münâsib-i Hasb-i Hâl* başlıklı gazel ise ilkinin devamıdır. Her iki gazel de Azmî'nin yayımlanmış divanında bulunmamaktadır (Ceyhan, 2006).

Şerh metnin tercümesinde Farsça kısma riayet edilmeye çalışılmış metin içi eklemeler ve müdahaleler “()” işaretiyle gösterilmiştir. Metin içindeki beyitlerin tercümesinde ise Gölpınarlı'nın *Hâfız Dîvân* şerhi dikkate alınmıştır.

Metin, Tercüme ve Türkçe İki Gazel*

[57b]

گفتم ای سلطان خوبان رحم کن بر این غریب
گفت در دنبال دل، ره گم گند مسکین غریب
گفتمش مگذر زمانی گفت معذورم بدار
خانه پروردی، چه تاب آرد غم چندین غریب
خفته بر سنجاب شاهى نازنینی را چه غم
گر ز خار و خار سازد بستر و بالین غریب
ای که در زنجیر زلفت جای چندین آشناست
خوش فتاد آن خال مشکین بر رخ رنگین غریب
می‌نماید عکس می در رنگ روی مه وشت
همچو برگ ارغوان بر صفحه نسرين، غریب
بس غریب افتاده است آن مور خط گرد لب
گر چه نبود در نگارستان، خط مشکین غریب
گفتم ای شام غریبان طره شیرنگ تو

* Metnin ortaya çıkmasında yardımlarını gördüğüm Yazma Eser Uzmanları Murat Ünlüler ve Fatih Kablan'a teşekkür ederim.

در سحرگاهان حذر کن، چون بنالد این غریب
گفت حافظ آشنایان در مقام حیرتند
دور نبود گر نشیند خسته و مسکین غریب

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سپاس بی قیاس آن ذات عظیم المثل و بر کمال که ما را از همگنان موجودات بتشریف آیه (وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي
آدَمَ) مکرم و مشرف داشت، و بر همه کس از زمره شاکران نعم خود پرداخت، و ز امت گزیده ام پیمبران
ساخت، آن سید کائنات و مفخر موجودات شفیع المذنبین یوم العرصات علیه افضل التحایا و اکملها و بر آل و
اولاد کرام و اصحاب عظام خصوصا با چهاریار خجسته پیام او باد رضوان الله تعالی اجمعین. پس حمد
مالک بی همتا و واجب الوجود و بر سرخیل پیمبران اداء درود نامحدود، در کنج فراغ بی سر و پا شب و
روز گریان و زار نشسته بودم. و بر تب ذلت و فاقه خسته ناگاه روزی یادم آمد که بدرگاه حضرت سلطان
سلاطین جهان سلطان مراد خان بن سلیم خان و سلیمان زمان، صاحبقران کون و مکان قهرمان زمین و
آسمان، مشکل گشای انس و جان، افتخار آل عثمان و کعبه امان، ظل الله فی الارض، ابد الله ایام سلطنته
الی انقراض الازمان بحرمت سید الانبیاء والمرسلین. از غزلیات شیخ شمس الدین محمد الحافظ الشیرازی
قدس الله سره العزیز که او را با لسان الغیب و ترجمان الاسرار لقب دادند.

غزلی را با مناسب حال خود بر سیبل شرح تسوید می کنم. تا برین بهانه منظر عاطفت خسروانی بودم
اگرچه معنی غزلیات حضرت خواجه را قرار دادن حد نیست این گدا را، لیک بر طریق عجز و مذلت و
با هزار قصور و کسور شمه نبشتم، به امید آن که شایدش بزبور قبول سلطان عادل و خاقان کامل و
کاردان و عامل متحلی شود. و نه من که باشم که بر آن آستان سعادت آشیان و بلند ایوان بندگی عرضه
می کنم .

[Benzeri olmayan, kemali olan ve kıyaslanamayan Allah'a hamd olsun. "Biz, hakikaten insanoğlunu şan ve şeref sahibi kıldık."² âyet-i kerimesince bizi (insanı) cümle/bütün mevcûdâtın üstün ve şerefli kıldın ve herkese kendi nimetlerinden verdin. Peygamberin seçilmiş ümmeti saydın. Kâinatın büyüğü ve mevcûdâtın iftiharî olan, Arasat gününde günahkârların şefaatchisi olan güzel ve mükemmel yaradılışlı (peygamber). Evlatlarına, büyük sahabelere ve özellikle o kutlu/mübarek (seçilmiş) dört halifeye onun mesajı ulaştırılsın, Allah onların hepsinden razı olsun. Benzersiz Allah'a hamd olsun ve peygamberlerin başı, eşi benzeri olmayan O'na sonsuz salavat olsun. İnziva köşesinde her şeyden elimi ayağımı çekmiş yakararak inleyerek oturmuştum. Yokluk ve zilletin karanlığında yorgun şekilde ansızın bir gün aklıma geldi ki cihan sultanlarının sultanı (şahlar şahı), yerin ve göğün fâtihi, âlemdeki herkesin zorluğunu gideren, Osmanlı soyunun iftiharî ve aman sahibi, yeryüzünde Allah'ın gölgesi olan Sultan Süleyman oğlu Selim Han oğlu Sultan Murad Han'ın saltanatını Allah Peygamberin hürmetine ebediyete kadar daim kılsın. *Lisânü'l-gayb* ve *tercümanü'l-esrâr* lakaplı olan Şeyh Şemseddin Muhammed el-Hâfız eş-Şîrâzî *kaddesallahu sırrıhu'l-azîz* gazellerinden.

Kendi halime münasip bir gazeli şerh yollu karalıyorum. Hz. Hâfız-ı Şîrâzî'nin gazellerini şerh etmek, bu garibanın haddi değil; fakat acziyetle naçizane binlerce kusurla (parçalara ayrılarak) yazdım. O âdil sultan, kâmil ve tecrübeli hâkân lütfederse kabul göreceği/beğenileceği umulur. Yoksa ben kimim ki o saadetli makama ve yüce huzuruna kendimi kabul ettireyim.]

² İsrâ, 17/111.

قطعه:

ای بر سریر عزت و شوکت نشسته ای
مشهور شرق و غرب تویی در کرم نما
طی کرد نام خاتم طائی وجود تو
در کام بخشی و کرم و مکننت و سخا

[Ey şevket ve izzet tahtında oturan

Doğunun da Batının da tanınanı (şahı) sensin, kerem göster.

Hâtem-i Tâî'nin ismi seninle vücut bulmuştur.

Sen talih/murat bahşeden, cömert, kerem sahibisin.]

یا رب بحق هستی خود این شه کریم تا روز رستخیز نگهدار از خطا شهزادگان مکرم این شاهنشاه معظم از شاخ جوانی برخوردار و معمر و خیر خلف گردان بحرمت الاوتاد والاقطاب.

[Ya Rab! Kendi varlığının hakkı için bu cömert padişahı hatalardan mahşer gününe dek korusun. Yüce/muhterem şehzadeleri (ve) bu azametli/kudretli şahlar şahını taze daldan nasıplandır, velilerin ve kutubların hürmeti için hayırlı halef eyle.]

قطعه:

الهی تا قیامت بر شرف دار
مشرف ذات ایشان بدولت
نگهدار از هوای جرم و عصیان
مؤبد کن بتخت عز و عصمت

[İlâhî! Kıyamete dek şerefli eyle

Onların zâtını devlet(inle) şereflendir

(Onu) suç ve isyan arzusundan korusun

Onun iffet ve ismetli tahtını ebedi kıl.]

نکهبان ممالک کن بهر یک که تا کردند اجراء عدالت غزل نیز اینست.

[Ülkeleri korusun ki her yerde adalet olsun. Gazel budur ki:]

گفتم ای سلطان خوبان رحم کن بر این غریب

کام از خوبان درینجا وز سلطان سپهسالار و اولیا که آنرا در طریقت قطب الاقطاب می گویند که مقرب درگاه لیمع (لی مع) الله است آنان در سجاده شریعت بنشستند و جاده معرفت را میروند و اسرار حقیقت میدانند و با پرده طریقت اسرار را بپوشند و مرام از غریب آن سالک ناقص که آداب ارشاد را نداند و هنوز با راه میروند و گویند که ای پیر کامل و مکمل با امعان نظری کن بر این پریشان حال و سالک دور از

روی نفس خود روح را هالک هیچ روی سزاوار حضرت عزت [58a] باشد در دنیا چیزی نکردم. این مصراع از سوی مرید روی استخبار

[*Dedim ey güzeller (iyilikler) sultanı! Bu garibana acı.*

Güzellerden murad nedir? Sultanların sultanı ve evliyalar ki buna tarikatta kutbü'l-kuttâb diyorlar. Bunlar Allah'ın dergâhına yakın insanlardır. Onlar şeriatın seccadesinde oturdular ve marifet (Allah'ı tanıma/bilme) yoluna doğru gidiyorlar. Hakikat sırlarını biliyorlar, tarikat perdesiyle sırları kapatıyorlar. *Garîb*'den murad (tarikât yoluna) yeni başlayan dervîştir ki irşad kurallarını bilmeyen ve o (kusurlu) yolda gidenler ve söylüyor ki ey pîr-i kâmil! Bu perişan hâle dikkatle bir bak. Ve salık kendi nefsinden uzaklaşıp ruhunu öldürmüş, Allah'a yaraşır bir yüzü olsun. Dünyada hiçbir (kötü) işi yapmamış olsun. Bu mısra, mürid tarafından haber şeklinde söylendi.]

گفت در دنبال دل ره گم کند مسکین غریب

دنبال با ضم حرف دال مُ و پس که او راه نایابست و حضرت پیر از طریق جواب مرید را گوید که از خود و مراد خود نگذشتی راه را نیایی و ذوق و لذت جام فنا را نجشی و شرط تسلیم هر کس را با شیخ خود در طریق تصوف از خیر و شر گفتن سخن رسم سلوک نیست تا ببیند حال خود را چه گونه میشود که گویند مرید بدست پیر همچو مَیّت باشد تا غسل بهر سو که خواهد بدو طرف سازد آن نیز چنین باید که در فنا بجا باید وین سخن را بیستی که شیخ که در اول دیوان گفته متضمن

[*Zavallı düşkün/miskin, gönlü ararken yolunu kaybeder, dedi.*

Harf-i zammeli/ötreli dal harf-i ile *dum* yani o yol (kuyruk-arkada olan) çok belirsiz kıttır. Pîr hazretleri müride cevap yoluyla söylüyor. Sen kendinden ve kendi arzularından vazgeçmeyince yolunu bulamazsın. Yokluk kadehinin lezzetini tadamazsın. Tasavvuf yolunda herkesin kendi şeyhiyle/şeyhine karşı teslim şartını hayr ve şer ile izah etmek sülûk âdeti değildir. Kendi durumunu gör ki nasıl olacaksın. Diyorlar ki mürid, pîrinin elinde ölü gibidir. Pîr onu yıkayacak ki kendi kirinden arınsın. O da böyle olmalı ki (mürid) ölümden sonsuzluk vardır. Bu sözü şeyh divanın ilk sayfasında söylemiş.]

بیت

به می سجاده رنگین کن گرت پیر مُغان گوید

که سالک بی خبر نیود ز راه و رسم منزلها

ره تسلیم را این نیز بیانتست چون مرید بنزد پیر همچون مرده می باید این آشکارست از کشتگان صیت و صدا نیامد یا از بهر چه می گوید رحم کن بر این غریب ورنه زدل رضا نداده است شیخ سعدی نیز در جایی فرموده که

بیت

عاشقان کشتگان معشوقند

بر نیاید کشتگان آواز

[*Pîr-i mugân, sana, seccadeyi şaraba boya derse çekinme, dediğini yap. Çünkü yol ehli, konakların yolundan, yordamından bîhaber değildir (Hâfız Dîvânı, 1992: 1).*

Teslim olma yolu şu şekildedir: Mürid, mürşidin yanında ölü gibi olmalıdır. Bu açıktır ki ölülerden ses-seda gelmez. Onun gönlü razı değilse (ses-seda yoksa) neden bu garibana acı söz söylüyor? Şeyh Sa'dî başka bir yerde şöyle demiştir: "Âşıklar maşuklar için ölmüşlerdir, ölüden ses çıkmaz." (Sa'dî-i Şîrâzî, 1968: 311)]

معنی مذکور را مبین وین محل را در رسائل مشایخ عظام بسیار تحقیق هست لیکن اینجا نه جای تفصیل است. این نیز معلومست آن پیر بالغ که مرشد ارباب بصیرت مگذرد احوال و اطوار مریدان را ندانسته بود آن مرشد و بالغ نیست همه وضع او نا بالغی و کودکی و صورت پرستی سیرتش آلوده بر حب دنیا و اسیر هوای ما فیها از تلوتش اندرون او مهوش مشوش است. او چه گونه راهنمون حق باشد و درین زمان بسیار کس پیدا که برخی خلق در حق آنان گویند که فلان عزیز و عارف و قطبست اما اهل خدا دانند که هرکس که راه فنا فی الله را قدم ننهاده و در آن مقام وجد روح کار نیازموده. وجدبذات رحمانی را واصل نبوده و از ماسوی الله هنوزش درون صاف نیست. همه کارش ریا و سمعه و تصنع اینچنین کسان الحمد لله در ایام پادشاه دین پناه ابد الله عمره و دولته. ظهور و وجود نمی یابند هر یکی در گوشه افول و زاویهء حمل نا پیدا و بی نام و نشانند خدایا ازان صفتهای کرهی حضرت ظل اله را دام ظله و مرا بحرمة آب روی انبیا خصوصا بر نبی ما محمد المصطفی الکافی شفاعته للعصاة عمیما صلوا علیه وسلموا تسلیما. و همکنان اهل ایمان را دور دار و ز راه سقیم بر سراط مستقیم معین و ناصر باش.

[*Mânâ-i mezkûr*: Yukarıdaki manayı açıklamak için birçok risalelerde büyük mutasavvıflar çokça yazılar yazmıştır fakat burası onları açıklama yeri değildir. Malumdur ki eğer o yol gösteren pîr, müridine yol (keramet-fikir) göstermezse müridlerin hâlini anlamamıştır. O zaman o pîr, hakiki mürşid değildir. Onun bütün hâli kemâlsizlik, çocukluk ve şekil-perestliktir. Ahlakı dünya sevgisine bulanmış, dünya hevesinin esiridir ve onun murdarlığından dolayı içi karmakarışıktır. O nasıl Hak yolunun göstericisi olabilir ki? Bu zamanda çok kişi var ki halkın bir kısmı onların hakkında konuşur. Allah onlara falan ârif, filan eşraf, falanca kutbdur der, ama bu insanları sadece Allah'a yakın olanlar bilir. İlahî cezbeye ermeyen (kimse) mâsivallahtan vaz geçmemiştir ve içi temiz değildir. O kişinin bütün işi riya sadece dinlemektir. Onun içindir ki bizim işimiz, dini koruyan yüce padişahın saltanatının ve ömrünün sonsuza dek devamı içindir.

Bunlar bir köşede isimsiz ve işaretsiz kalacaklar. Allah'ım sen Hazreti Muhammed'in (s.a.v.), enbiyanın yüzü suyu hürmetine bizi onlardan korusun. Doğru yola girmemize yardımcı ol, doğru yolu belirle.]

گفتمش مگذر زمانی گفت معذورم بدار

حرفش ضمیر غائب راجع بمرشد و مگذر نهی است از لفظ گذشتن که مرید او را گوید مرا منه زیانی بر حالم و آن در جواب عذر میخواند که من چه چاره کنم مرهون با مصراع فرود را

[*Bir ân olsun dur, geçip gitme dedim, dedi beni mazûr tut.*

Bu şiirde mürşid ve mürid arasındaki konuşmadır. Beni kendi hâlimde bırak, bana zarar verme. (Mürşid), özür dileyerek beni kendi hâlime bırakırsan ben ne yapabilirim? *Men çi*: Ben ne yapabilirim? Çünkü ben de acizim.]

خانه پروردی چه تاب ازو غم چندین غریب

حرف یا در پروردی وحدت و لفظ تاب بمعنی طاقت است. خانه پرورد انرا گویند که جماعت یک خانه را آب و خور تدارک کند. ازین بیت خضرترا مرام این که ان سالک ناپخته که از محبت خدای عز و جل عاری گشته در پوته تن با آتش عشق او جان و دل خود را نسوزد و خالص و قابل نکند بنزد اهل دلان خوشتر نیامد. ولایق تقرب نبود تا واقف اهالیء اسرار معرفت شود و عدم استعداد سالک را اشارتست که زر هرکس بمحک عشق خالص ویا قابلیست نه نشناسند و تجربه نمی کنند بر زمره سکه زنان اصحاب یقین او را بچیزی نمی خردند که ان دغل است در بغل شاید.

[“Evde yetişen, yabancılarla düşüp kalkmayan bir kişi bu kadar garibin derdine nasıl takat getirebilir?”

Perverdî, kelimesindeki *yâ* vahdet (teklik) içindir. *Tâb* lafzı takat manasındadır. *Hâne-perverd*, bir evin ahalisinin yeme ve içme tedarikini gören kimseye denir. Bu şiirde birlik ve dayanışma ile beraber bir ailenin fertlerine (dergâhtakilere) yeme-içme tedarik etmek bahsi vardır. *Sâlik-i nâ-puhte*: Ham derviş. Allah'ın muhabbetinden uzaklaşmıştır. Ten potasında aşk ateşiyle gönlünü ve canını yakmaz, halis ve kabil kılmaz. Allah'a yakın olanlar katında bu iyi değildir. Allah'ın sırlarını (marifeti) anlamaya layık değildir. Müridin marifetsizliği onun kendi kıymetini gösterir ve marifet sırlarının ehline vakıf oluncaya kadar yakınlığa layık olmaz. Bu, salikin istidatsızlığına işarettir ki herkes halis aşk mihengini tanıyamaz ve tecrübe edemez. İtminan sahibi olan sikkezenler zümresi, onu bir şey karşılığında satın almaz. Çünkü o ancak koltuğuna (koynuna) yaraşacak hile (kesesi)dir.]

خفته بر سنجاب شاهی نازنینی را چه غم³

[58b] لفظ خفته از خفتن و سنجاب معروف و حرف یا درشاهی نسبی گر مصدریه باشد جائز و در نازنینی وحدت راست. و غرض از نازنین درینجا روح که چه غم آنرا در مقام وصول باشد.

[Padişahın üstünde yattığı sincap kürküne yan gelmiş uyumuş olan bir nazenininin umurunda mı?/Padişah tahtında güzel bir şekilde uyuyanlara ne gam!

Lafz-ı *hufte* hufteden ve sincap malumdur. Harf-ı *yâ* padişaha nisbetdir ve masdardır, vahdetin inceliğinedir. Ve nazenininden maksat ruhtur ve *ne gam* onun makamına ulaştırmak içindir.]

گر ز خار و خار سازد بستر و بالین غریب⁴

خار معروف خارا سنگ سخت را گویند و حرف هاله در خار الفش نیز می نویسند. اما در این شعر از بهر رعایت سلاست و زنها نمودند و غریب نفس است گر نفس غریب از خار و خار سازد بستر و بالین

³ ازین بیت خواجه معنی ظاهری نیست من وجه خوبتر بنماید آنکه در مسند سعادت اتکا کند و درین بستر سیادت مضجع بود این حقیر که ز خار و خار سازد بستر و بالین او را چه غم آید نه این چنین شود زیرا ز سختی میرم بدو چه کم باشد

[Bu beyitte hâcenin zahiri manası yoktur bir bakıma şöyle anlaşılabilir: Saadet yastığına dayanan ve bu büyüklük döşeginde uzanmış olan bu fakirin döşegi ve onun yastığı diken ve taştan yapılsa bundan ne gam gelir ki böyle değil midir? Zira onun uğrunda zorluktan ölsem ne kadar az gelirdi.]

⁴ شهوت آن را گویند هوای نفس باشد هرچه بقوت او صادر بود بضرورت بشریت انسان بر غیر خدا مانع پس سالک را باید که ز هرچه رنگ تعلق پذیر دلبری(?) شود تا طریق اهل خدا سلوک دارد و حال ایشان دریابد

[Şehvet şuna derler: Nefsin hevası olup onun kuvvetiyle meydana gelen her şeydir. İnsanın beşer olma zaruretinden olup Allah'ın gayrisına olan meyildir. Öyleyse salik olana lazımdır ki dünya taallukunun rengini alan her şeyden berî olsun. Böylece Allah dostlarının yolunda mensubiyet edinsin ve onların hâllerine kavuşsun.]

ra چه غم. یعنی از وسوسه شیطانی بر روح آن عازم حقیقت و طالب حضرت را که او دمبدم بر حالت مشاهده و مجاهده و هر نفسی از مناهی دور و محجوب میشود دیو رجیم بر چنین مردمان در کجا راه یابد هر که بدین منوال شب و روز عبادت میکند بمرتبه ملکیت برساند که در حدیث قدسی آمده است: (ایها الشاب التارک شهوته لاجلی انت عندي بمنزلة ملائکتی). و دیگر این معنی محتمل که آن آشنای بحر وحدت را چه غم کنی منکران و حسودان که در حق او ناسزا سخنها میگویند که آشفته هوای نفس و آفتة از و حرص باشد. حاشا ازین ذمائم اخلاق میرا و قبیاح افعال معراست. و برخاطر او از سخنان ناموافق طبع مستقیم زبکش و تلؤن نیامد. وذات او نقص نه پذیرد وز حضور حضرت دور نه افتد مگر تقرب وصول حضرترا افزاید.

[Garip, dikenî döşek edinir, taşı yastık yaparmış.

Dikenden maksat sert taşlardır. Bu sert taşlar üzerinde yatanlara ve Allah'a ibadet edenlere şeytan nüfuz edemez. Çünkü onlar gece-gündüz ibadette bulunarak yüksek mertebelere erişiyorlar. (Allah şeytan vesvesesinden onları korur.) "Ey benim uğruma şehvetini terk eden delikanlı, sen benim için meleklerimden biri gibisin."⁵ Ve şiirden muhtemelen şu anlam çıkabilir: Sen birlikte olduğun kişileri (dostlarını) dert etme. Çünkü inancı olmayanlar kıskananlar onlar hakkında gıybet ederler. Bunlar kendi nefesine kapılmış, dünyaya meyletmiş insanlardır. (Haşa) bunların iyi ahlakı yoktur, davranışları da çirkindir. Bunların sözlerinden bir zarar erişmez, endişelenme. Allah'ın zatının kusuru yoktur, o her zaman kuluna yakındır.]

ای که در زنجیر زلفت جان چندین آشناست⁶

ای حرف ندا منادی محذوف که مرشد زنجیر زلف درینجا عالم غیب هویت ضد او عالم شهادتست. و مراد ز چندین مقدار وز آشنا روح مسلمانان.

[Ey zincire benzeyen saçları, bunca âşinâ âşıkın mekânı olan sevgili,

Ey, nida edatı olup nida edilen mürşit hazfedilmiştir. Burada zencir-i zülf, gayb âleminin zıttı olan fânî dünyadır ve "bu kadar" miktarıyla belirtilen âşinadan maksat Müslümanların ruhlarıdır.]

خوش فتاد آن خال مشکین بر رخ رنگین غریب

حرف یا در لفظ مشکین ویر اینچنین لفظها که شیرین و نوشین نسبتی و حرف نون تأکیدست. و خال مشکین درینجا نقطه و نقطه وجود انسان رخ رنگین روح انسانی و غریب بمعنی بعیدست که در عالم غیب و ارواح روح مؤمنین هم بهم است. حالا هر کسی که با عالم شهادت آمد متفرق شد لا جرم از پرسش ز آمدن و رفتن بجهان چه کار و در آنجا چه سودست که او باز عالم غیب است و حقیقت مرام درینجا غالباً اینست که مرید با زبانی که داشت پیر خود را کوید که من و تو و با دیگر روح مسلمانان در عالم ارواح اتحاد می داریم هنوز که در خلقت ابدان آمدیم پریشان شدیم و از قرب حضرت دور بودیم و تعلق و القم با دنیا و مافیها شد. وین غریب و طرفه خیال که هیچ از آشنائی ازلی اثری بدید نشد و کنایتست با ارزوی بشریت از کثافت روح انسانی که هنوز بیویته پیوسته کی ایزدش. نیست و با جبلت و طینت آن که در ازل سعادت نه نهاده سوز چون بر وجود و ظهور آید. چندان بهردار مقصد نباشد.

⁵ İbnü'l-Mubârek, ez-Zühd ve'r-Rekâik, 117; Ahmed b. Hanbel, ez-Zühd ve'r-Rekâik, 88; Ebû Dâvud es-Sicistânî, ez-Zühd, 393.

⁶ Derkenar: Bu te'vîl dahi kâbil gibi ki zülf'den murâd, gayb-ı hüviyyet ve hâlden yine 'âlem-i gayb, ruhdan tecelliyât-ı İlâhî ola. Âşinâ deyü müşkilât'dan taalluk rubûbiyyete dirler. Ma'nâ bu denlü tâlibin ruhları senin yüzünden âşinâ olmak 'âlem-i gayb'da mukarrer idi. Ne garîb hoş düşdi ol gayb-ı hüviyyet'den bu 'âlemde bu feyz-i vusûl ve tecelliyât dimek ola. Vallâhü a'lem bi's-savâb.

[*Kızıl yanağına öyle misk gibi simsiyah ve eşsiz ben ne de güzel yaraşmış.*

Müşkîndeki yâ harfi tatlılık ve güzelliğe nisbet eder. Harf-i *nûn* bu manayı güçlendirir. Yani *hâl-i müşkîn*, insanın vücudundaki noktaları (kısımları) ifade eder. *Rûh-ı rengîn*; insanlığın ruhudur ve *garip* ise uzak manasındadır. Çünkü gayb ve ruhlar âleminde müminlerin ruhları da beraberdir. Amma her bir kişi şahadet âlemine gelince ayrılırlar. Lâ-cerem biz böyle ayrı ayrı yaşıyorsak dünyaya gelişimiz ne işe yarıyor? Dönüşümüzün âlem-i gayba olmasında ne gibi fayda vardır? Buradaki hakikat, görünüşe göre şudur: Mürid, kendi diliyle mürşide şunu söylüyor: Ben ve sen öteki dünyada diğer Müslümanların ruhuyla, ruh âleminde birleşeceğiz. Hâlbuki bu dünyaya geldik perişan olduk. Allah'a yakın olamadık. Bizim de ilgilendiğimiz şeyler, dünya ve nimetleri oldu. Bu gariban, bu dünyada hiç ezele dair bir eser göremedi. Bu sözlerden kinaye: İnsanlığın kötülüklerden arınmasını arzu ediyoruz. Çünkü bu ruha zarar verir.]

می نماید عکس می در رنگ روی مهوش

می غلبات عشق را گویند با وجود که مقارن سلامت باشد. و نور الهی که در روی صاحب ولایت ظهور میکند و در هرکسی ان حالت نورانی نباشد.

[*Sevgilinin ay gibi yüzünde şarabın aksi görünür.*

Mey burada selamete birlikte bulunan aşkın galebelerine derler. Ve ilahî nûr, velayet sahibi insanların yüzünde kendini gösterir. Bu nûrânî hâl herkeste olamaz.]

همچو برگ ارغوان بر صفحهء نسرین غریب

این مصراع اول را مؤید که یعنی از مریدان با روی پیر طریقت اشعار ترغیب بر صفا نظر است که در صفحهء نسرین سرخ برگ ارغوان چه گونه خوش نماید و شوخ باشد در صورت لطیفیت چنین صفای قلب و نورانیت هویدا بود که از لمعات آن نور خط بسیار ز جان و دل میکردم. مرا و دیگر طلبه را شاید که از آن فیضی رسد [59a] و این را اشارتست که مرشد کامل از بشاشت و لقاء خود ظاهر هر آنکه بدیدش گوید که این کس تهی نیست. مگر آن که مظهر فیض تجلیات ذات بی همتای باری جلّ ذکره باشد. و همکنان خلق از بهر حضور او گرد آمده بودند و فیض ایزد تعالی از او میخواهند که قسام معارف یزدان بود با عون خود.

[*Ağustos gülü üzerindeki erguvan yaprağının eşsiz güzelliği...*

Bu mısra önceki mısrayı destekler. Aslında müritler tarafından tarikat piri için onlara güzel nazar etmesi için teşvik söylemidir. Erguvan çiçeği bir sayfada (surette) nasıl güzel görünüyorsa onun gibi olsun ki bu hoş bir görüntüdür. Eğer böyle nazik olursa kalp temizliği ve aydınlık görünür. Ki o ışığın nûrundan çok hat (çizgi) çekiordum. Bana ve diğer talebeye belki çok feyiz gelir diye. Ve bu işaretler mürşidin mükemmelliğine delalet eder. Ve kendi görünen (zahir) yüzünü herkes görürse bu insan boş değil derler. Fakat başka bir şekilde feyzinin zuhuru görünürse bu görünüş (nûr) Allah tarafındandır. Bütün halk bunun için toplanmıştır ki Allah'ın feyzine ulaşalım. Bu, Allah'ın sıfatlarını tanıtan durumdur.]

بس غریب افتاده است آن مور خط گرد لب

بس بمعنی بسیار و لفظ گرد با کسر کاف عجمی اطرافرا گویند و مور خط کلام دقیق المعنی که از دهان پیر با سالک ظاهر شده بود که گفت ای شیخ آن الفاظ بلیغ و غریب الاستعمال که هیچش کوش نشنیده و دیده ندیده از تو بسیار در بیان آمد.

[*Senin dudağının etrafındaki karınca gibi olan hat, şaşılacak derecede güzellikte.*

Bes burada çok manasındır. Lafz-ı *gird* lafzı kaf-1 Acemî ile etraf manasındır. *Mûr-ı hat*, aslında mürşidin ağzından çıkan kesin sözdür ki şeyhim bu güzel ve farklı sözleri sen söyledin şimdiye kadar kimse duymamış ve beyanından daha güzelini görmemiştir.]

گرچه نبود در نگارستان خط مشکین غریب

نگارستان آنست که هر آن کس که صاحب طریقت شود قلب او مجمع فیضان یزدان و معبر سبحات سبحانست بعید نیست. آن چنان را مانند این عبارت و الفاظ و حالاتها که دل طالبانرا بر جوش و خروش و شوق و ذوق الهی را می آرد. و طور اهل دلان اکثرا چنین است که در کدامین وقت با تکلم می آیند و ز علم لدن هر چیزی که گفته شوند از مستمعان عقل و هوش رفته بود. و شاید از نور خط تأویل کلام قدیم منزل باشد که در تحقیق و تفسیر او از لیت خوش می آید. اگر چه ز طائفه علما آنچنین تفسیر نه غریبست. اما آن خط که ز تقریر و تمییز تو بدید آمد. با اداهای دیگران را نمی ماند. و این حال از پیمبران هویدا زیرا که برخ ایشان در کمال ابلاغ و احکام ذوالجلالی باشد. و بعضی در جای مانده و انجام پیغمبران حضرت رسالت پناه که رسول ماست صلی الله تعالی علیه و سلم از همکنان ایشان افضل و در فصاحت و بلاغت الفاظ اکمل و در قران بر حق او آمد که *وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ آيَةَ وَخَاتَمِ النَّبِيِّينَ بَسْ* یعنی خاتم رسل و کمال و کمالست که علما نیز برین نسق باشند که فرمودند علیه الصلاة والسلام *(العلماء ورثة الانبياء)* جایی نیز گفتند *(علماء امتي كأنبياء بني اسرائيل)* و حقیقت این گفتار کر میخوای از کتب تفسیر و محققین جوی که در درون ایشان بنقصیل نبشته اند و مبین.

[*Nigârîstânda onun gibi acayip misk kokulu hatta benzeyen yoktur.*

Nigârîstân odur ki: Tarikat ehlinin kalbinde Allah'ın nûrunun toplandığı yerdir. Uzak değildir ki bu ibareler ve durumlar müritlerin kalbini harekete geçiriyor ve Allah için teşvik ediyor. Gönül ehlinin çoğu böyledir ki konuştuğu zaman ledün Allah ilminden her şey bunlara söylenirse akılları başlarından gider. *Mûr-ı hattan* murad, belki ebedî (gaybî) sözlerdir. Tefsirlerde de ezeliyeti (önceden var olanı) açıklıyor. Ulema güruhu tarafından böyle bir tefsir garip olsa da o çizgi senin konuşmandan ortaya çıkarsa başka davranışlara benzemiyor. Bu durum peygamberlerden o kadar açıktır ki onların yüzünde Allah'ın hükümlerinin ve tebliğlerinin kemali / kusursuzluğu yazılıdır. Bazı yerlerde geçen ve haber getiren son peygamberin ki bizim peygamberimiz bunların hepsinden daha yüksektir, güzel konuşmada da mükemmeldir. Kuran'da onun hakkında şöyle denmiştir: O peygamberlerin sonucusudur. Bundan sonra başka peygamber gelmeyecektir. Yani "Ulema peygamberlerin varisidir.", "Benim ümmetimin âlimleri, beni İsrail'in peygamberleri gibidirler". Böyle ibareleri araştırmak istersen tefsirlere bakabilirsiniz.]

گفتم ای شام غریبان طره شب رنگ تو

ای حرف نداء، منادی محذوف شام نهایت سلوک که هنوزش سالک ندیده و غریبان اهل سلوک و شبرنگ وصف ترکیبی که اسب سیه تر را گویند و صفت طره و درینجا همچو رنگ شب که ظلمتست. اهل تصوف آن سیاهی را اسرار معرفت و انوار حقیقت میخوانند که از همه خلق مستور. یعنی تو میدانی

Şئون کمالات ان زمرة محققین که هیچ کس از اینجا سر نگشاده و خبر نداده و نه از سر خود بگذرد و هرآنکه کشف کرده باشد.

[*Alnına dökülen ve gece renginde olan saçları garipler akşamı dilber,*

Ey; nidâ harfî, nida edilen hazfedilmiştir. *Şâm*; sülûkun nihayeti (sonu, zirvesi) ki henüz salık ve sülûk ehline uzak olanlar onu (Allah'ı) görmemiş ve gece renkli (*şeb-reng*); birleşik sıfat ki simsiyah ata söylerler ve saç lülesinin sıfatı ve burada simsiyah olan gecenin rengi gibidir. Tasavvuf ehli o siyahlığı, marifetin sırları ve hakikatin nurları olarak adlandırır ki tüm mahlûkâttan saklı (mestûr); yani kemâlât uğraşlarının (işlerin) içinde, her ne kadar başlarından geçse ve çözmüş/keşfetmiş olsalar da muhakkiklerden kimse buradan söz etmedi/sır dahi vermedi.]

در سحرگاهان حذر کن گر بنالد این غریب

Sحرگاهان جمع سحرگه و مراد از سحرگه طلوع شوق الهی و ظهور معانی علم لدن. بنالد معنی اعراض است که با تجلیات و غلبات عشق را تحمل نیارد و یا از راه راست گذرد و طالب حق جل و علی گوید که در اوان ظهور ذوق و وجد حالات روحانی مرا آگاه کن و باره راست و اصل دار که اینجا مزلقه اقدام اهل طریقتست. ازین مقام چند کس با ورطه هلاک افتاده و راه مقصود گم کرده. این بیت سؤال است جواب آمد این که:

[*Bu garip, seher çağlarında ağlayıp inlerse bu ağlayıştan, bu inleyişten çekin, dedim.*

Sehergâhân, sehergeh kelimesinin çoğulu ve sehergehten maksat, ilâhî nûrun doğuşu ve ledün ilminin zuhûrudur. *Binâled'* den murad a'razlardır; yani ledün ilmi dışındakilerdir. Allah aşkının galebe ve tecelli etmesi ile bu sıkıntılardan geçerler. Doğru yoldan geçer ve Hak celle ve âla derler. Vecd ve aşkın zuhurunun ortaya çıktığı hâllerde benim ruhumu uyandır (bilgilendir) ve doğru yola beni ulaştır ki ayağım başka yanlış yola kaymasın. Bu rütbeden kaç kişi var ki helak olup yanlış yola geçmiştir. Bu sebeple rütbe önemli değildir.]

گفت حافظ آشنایان در مقام حیرتند

پیر گفت که همه اهل خدا و صاحب دلان بمفهوم ما عینناک حق عبادتک و ما عرفناک حق معرفتک. در تحیر ماندند که راه رو حق بودن کار دشوار و بر مؤمنین عظیم بارست که ره بس خطرناکست. [59b] و مقصد نا بدید. مگر خدا ار فضل خود بر کافئه اهل ایمان عنایت بکند.

[*Dedi ki: Ey Hâfiz! Aşınaların hayret makamındadır.*

Mürşid şöyle dedi ki: Bütün Allah ve gönül dostlarından kasıt şudur: "Layık olduğun şekilde sana ibadet edemedik ve layık olduğun şekilde seni tanıyamadık."⁷ *Der-tahayyür*, şaşırıyorlar; çünkü Allah yolu çok zor bir iştir ve müminler için büyük bir zorluktur ve tehlikelidir. Ve yolun sonu belirsizdir/görünmezdir. Bu iş şu şekilde kolay olur ki Allah kendi isteğiyle dostlarına yardım eder.]

⁷ (İbnü'l-Mübârek, ez-Zühed, 478, r. 1357; Taberânî, el-Mucemü'l-Kebîr, II, 184, r. 1751; Hâkim, el-Müstedrek, IV, 629, r. 8739.

نور نبود کر نشیند خسته و مسکین غریب

خسته اوست که در قوی ضعف پیدا بود به هیچ کار از امورها نیامد عاشق نیز چون بدین سرانجام راه افتد. از تدارک احوال خود بری بود. و هانا خسته شد عجب نه مسکین و خسته دور باشد از تقرب حضرت و بنالد از عدم تحمل غلبات شوق و ماندن او در حیرت جای استبعاد نیست. و حضرت خواجه از راه تنزل و عجز گوید که ما آگاه نییم از آن حال تراچه سازم. و ما آسوده بال نه شدم دیگران را از کجا خبردار میکنم. و برین نمط تفسیر غزل شیخ را وجه آنست یقینم این گونه بود که خدمت خواجه در بدایت سلوک سخن گفتن را آغاز داد. و هرآنچه در میان با پیر کاردان خود افتاد آنرا نظم و تحریر کرد. در آن زمان که اسلوب سیر سلوک نهایت یافت از پیریشان گفتن زبان در خود کشید و دامن فراغ بر هم آورد. ازین سبب گفتم که حضرت پیر با سالک و سالک با شیخ چنین گفت و کوها میکردی. جزین احتمال و همست و خیال و گمان است و ویال. فاما بدین نیز جایز که از ابیات مولانا حافظ معنی ظاهری بدید آید که آرزوی بلندی بسیار مذاق لطیف و نکته های نظیف حاصل است که متعلق ارباب عیش و مبتلای هوای خویش از نگرستن و مطالعه او با صفاها و گوناگون طربها و سرورها واصل شوند. لیگ حقیقت را حمل گردن اولاتر ز مجازگو برینجا چندان که نشاید و مناسب محل نیست و بعد ازین گفت و شنود غرضم نه آنکه اظهار فضل و بلاغت و کمال و اشعار شعر و سلاست مقال شود.

[*Senin gibi garibin hasta ve miskin bir hale düşmesinden daha tabii ne olabilir?*]

Burada pîr veya derviş şöyle söylemiş ki Allah'a yakın olan (ehlullah) herkes ve gönül sahipleri, "Senin hakkın kadar ibadet edemedik ve seni çok tanımamız lazımken tanıyamadık." Müminler, Hak yolunun bu büyük zorluklarla dolu olduğundan dolayı hayrete düştüler ki bu çok tehlikelidir. Maksudı göremedi ve Allah kendi merhametini tüm iman ehline nasip eylesin. Yorgun olan burada güçlüde zayıflığın olmasıdır ki hiç işi aşkla yapmaz. Çünkü böyle eninde sonunda yola çıkar. Kendi durumunu tedarik etmekten bile uzaktı. Hâşâ yorgundu. Miskin ve yorgun olan Allah'a yakınlıktan uzaktır ve hayret makamına tahammül etmekten şikâyet ediyordu. Tabii ki ondan uzaklaşmak hayret edilecek bir şey değildi. Derviş ve öncü hazretleri düşkünlük ve acziyetinden diyor ki "Biz seni ne yapalım? Haberimiz yoktu ve biz kendimiz asude olamadık, diğerlerine nasıl haberdar ederiz? Şeyhin bu gazelinin tefsiri inanıyorum ki şöyleydi ki şeyhin hizmetine şöyle yumuşak konuşmaya başladı ve onun ve pîrin arasından ne olup bittiyse onu düzenli bir şekilde yazdı. O zaman nihayet yumuşak usulünü kazandı. Kendi pîri hakkında konuşmaktan vazgeçti ve ondan uzaklaştı. Bu sebepten dedim ki pîr hazretleri derviş ve şeyhler ile böyle konuşmalar ve tartışmalar yapıyordu. Bu bir ihtimal, şüphe, hayaldî ve zandı; ama şöyledir ki Mevlânâ Hâfız'ın şiirlerini mecazî anlam olarak görmüş. Yüce arzularından birçok leziz tatlar ve ince nükteler meydana gelir. Kendi nefesine düşkün olanlar ise çeşitli safaya ve eğlenceye ulaşıyor. Aslında hakikati taşımak daha evladır, mecazdan bahsetmek ise burada yeri değildir. Bu kadar duyma ve konuşmadan amaç; üstünlüğü, yetişkinliği, kemaliyeti ve şiirlerde göstermek değildir.]

همه مراد اینست که بر نهج حکایت شکایت بردن بیارگاه سلطان عدل مدار از دست جور روزگار که از همکنان مخلوقات جهانم در آلام و بیحضوری خور و زار و کمتر و با بی قراری و پر فتوری خاکسار و بدتر کرد. و آن جفاها که از آن صاحب زور مرد افکن دیده ام بر آمدن بیان بسا تطویل سخن خواهد حال این که ذات شریف و عنصر لطیف حضرت پادشاه علمیناه لا زال عن عون الاله ذرة تصدیع نه پذیرد از بهران بطریق اطنا نرفتم. و ایجاز اختیار کردم تا کلال ندهم. تمت الرسالة بعون الله الرب الجلیل. نمقه الحقیق الفقیر عزمیء کثیر التقصیر المدرس المعزول عن مدرسة مرحوم رستم پاشا.

[Tüm (bu söylenenlerden/şerhten) amaç budur ki âdil Sultanın huzurunda zamanın cevreden elinden şikayet etmektir. Çünkü cihandaki bütün mahlukattan da gördüğüm elemeler, sıkıntılar, düşkünlük ve inleyiş (beni) huzursuz ve kötü etti. O zulmü ki zamanın güç sahibi insanlardan gördüm maksadım onu beyan etmektir fakat bu çok uzun konuşmaları gerektirir. (Buna rağmen) bu hâli insanların sığmağı olan yüce padişaha bir şekilde ulaştırmak/iletmek istedim. Bu yüzden (sözü) fazla uzatmadım. Bu risâle yüce Allah'ın yardımıyla bitirildi ve Rüstem Paşa Medresesinden mazûl fakîr ve hakîr olan Azmî tarafından yazıldı.]

Gazeller

fâ' ilâtün / fâ' ilâtün / fâ' ilâtün / fâ' ilün

1. Bendenüñ lām itdi kıddin serverā ma' züllük
Naqd-i eşk varımı kıldı hebā ma' züllük
2. Bir yaña akrān münevîr durur dem-be-dem
Guşsa vü züll ü felâket bir yaña ma' züllük
3. Husrevā bu bendeñüñ derdine tîmâr eylegil
İtmesin ağıyar-veş tā kim cefā ma' züllük
4. Âhiri zillet olacağın bilürler cümleten
Başa tā kim gelmeyince fehm olunmaz ma' züllük
5. Cümle bu güft u şünüdan bu durur 'Azmî ğaraż
Kim cihānda hāşılı olmaz belā ma' züllük

Ġazel-i ber-Münāsib-i Hasb-i Hāl

mef' ulü / fâ' ilâtü / mefā' ilü / fâ' ilün

1. Dil bulımağ eglenecek hūlyādan rehā ebed
Lutfindan ol şehün ger saña irmeye meded
2. Tekmîl-i müddet-i vaşl itmedin başa
Virildi manşib-ı ğam-ı fūrkat yeden be-yed
3. Pā-māl-ı 'azl olup niçe yıl huşk-leb yürür
İrmez murāda kimsene olmasa bir sened
4. Kālā vü zer tefekkürin itmeye dilā yeter
Abdāl-ı 'ışk olanlara 'ālemde çün nemed
5. 'Azmî қо ğayrı hālını öziñi gör⁸
Her kişi her ne eylese cānına ger nîk ü bed

⁸Mısrada eksiklik var.

Sonuç

Bu yazıda XVII. yüzyılda rübâileri ile meşhur olan Hâletî'nin babası Azmî Pîr Mehmed'in İstanbul Rüstem Paşa Medresesi'nden azledildikten sonra hâlini sultana iletmek için yazdığı Hâfız'ın *garîb* redifli gazelinin Farsça şerhi incelenmiştir. Hâfız'ın Osmanlı şiiri, kültürel-sosyal hayatı ve şerh edebiyatı üzerindeki etkisi, özellikle XVI. yüzyılda daha da belirgin bir hâdedir. Bu dönemde onun divanının üç tam şerhi ve bu şerhlerin ikisinden birleştirilmiş bir şerhi yapılmıştır. Bunlar dışında bazı müstakil gazeller ise -Azmî'nin şerhi dâhil-bildiğimiz kadarıyla iki kez Farsça, bir kez de Türkçe olarak şerh edilmiştir. Tefe'ül geleneği çerçevesinde de Osmanlı kültürünü etkileyen şiirler, XVI. yüzyılda Hâfız'a olan rağbetin bir göstergesidir. XVI. yüzyıldaki şiir şerhlerinin bazıları belli bir hâmî bulmak için veya hâmînin yönlendirmesi ile yazılırken bazıları da Azmî'de olduğu gibi belli bir mansıp talep etmek veya kendi durumunu üst makama arz etmek doğrultusunda yazılmıştır. Azmî, şerhinde kelimelerin lügat anlamları üzerinde fazla durmamış, bunları daha çok tasavvufî çerçevede açıklama yoluna gitmiştir. Tamamen tasavvufî yorumlanan kelime ve beyitlerde bu yolun tercih edilmesi, III. Murad'ın tasavvufa olan ilgisinden kaynaklanmış olabilir. Azmî'nin şerhinde kelimeleri anlamlandırması, yorumlaması ve şerh yöntemiyle kendinden önce Hâfız *Divânı*'nın tamamını şerh eden Sürûrî'nin kısmen etkisinin olduğu söylenebilir. Azmî'nin, Farsça şerhinin devamında Rüstem Paşa müderrisliğinden azledildikten sonra yaşadığı sıkıntıları dile getirdiği ve yayımlanmış divanında bulunmayan iki Türkçe gazeli daha vardır. Her iki gazelde içeriği ve redifi ile tamamen azledilme ile ilgilidir. Hem şerh hem de gazelleri bir bütün olarak düşünüldüğünde Azmî'nin mazûliyet sonrası medreselerde görevine devam etmesi; hatta III. Murad'ın büyük şehzadesi Mehmed'e hoca olması, yapılan şerhin ve gazellerin amacına ulaştığına işaret olarak değerlendirilebilir. Azmî'nin söz konusu şerhi, hâmîsiz olarak ulema silkinde bulunan birinin padişahın ilgisi doğrultusunda yazdığı bir eser vasıtasıyla nasıl bir hüsn-i kabule mazhar olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Kaynakça

- Aksoyak, İ. Hakkı. (2004), *Kefeli Hüseyin Râznâme: Süleymaniye, Hekimoğlu Ali Paşa No. 539*, Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü-XII.
- Aksoyak, İ. Hakkı. (Haziran 1999), "Hafız Divanındaki İlk Beytin Osmanlı Edebiyatına Etkisi", *Bilig* (8), s. 99-104.
- Ali b. Bâlî (2018), *el-Ikdu'l-Manzûm fî Zikri Efâzîli'r-Rûm*, (Haz.) Suat Donuk, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul.
- Arcak, Sinem. (2012), *Gifts in Motion: Ottoman-Safavid Cultural Exchange, 1501-1618*, University of Minnesota, Yayımlanmamış Doktora Tezi.
- Arı, Osman Sacid. (2016), *Mehmed Vehbi Konevi'nin Hafız Divanı Şerhi'nde Tasavvufî Unsurlar*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi.
- Arı, Osman Sacid. (Aralık 2019), "Osmanlı'da Hâfız Dîvânı'na Sûfî Bakış: Mehmed Vehbî Konevî'nin Şerh-i Dîvân-ı Hâfız'ı", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 15 (30), 241-260.
- Atıla, Mustafa. (2019), *Muslihuddîn Mustafâ Sürûrî Şerh-i Dîvân-ı Hâfız (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi.
- Ceyhan, Âdem. (1999), "Âlim ve Şair Bir Osmanlı Müderrisi: Pîr Mehmed Azmî Bey ve Eserleri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, (1), s. 243-286.
- Ceyhan, Âdem. (2006), *On Altıncı Asır Osmanlı Âlimlerinden Azmî Pîr Mehmed Bey ve Dîvânı*, Emek Yayınları, Manisa.
- Ceyhan, Âdem. (2008), "Azmî'nin Kırk Hadis Tercümesi". *Prof. Dr. Abdülkadir Karahan'ın Anısına Uluslararası Divan Edebiyatı Sempozyumu 27-28 Mayıs 2008*, Beykoz Belediyesi Kültür Yay., İstanbul, s. 131-154.
- Çetindağ, Yusuf. (2010), *Şiir ve Tenkit*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Efbulfez, Rahimov. (Haziran 1995), "Safevîlerin Türkiye'ye Hediye Gönderdiği Kitaplar", *Türk Kültürü*, 33 (386), s. 344-352.
- Güven, Hikmet Feridun. (2014), "*Garîb* Redifli Gazellerin Şekil ve Anlam İlişkileri Üzerine Bir İnceleme", *Turkish Studies*, Volume 9 (9), s. 571-604.
- Hâfız Şîrazî (1992), *Hâfız Dîvânı*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, M.E.B. Yay., İstanbul,
- Hamidiyan, Said. (2013), *Şerh-i Şevk: Şerh u Tahlîl-i Eş'âr-ı Hâfız*, 5 cilt, Neşr-i Katra, Tahran.
- Hoca, Nazif. M. (1980), *Sûdî, Hayatı, Eserleri ve İki Risâlesi'nin Metni*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları Şarkiyat Enstitüsü.

- Kocaer, Sibel. (2009), *Pendnâme-i Azmî'nin Osmanlı Nasihatnâme Geleneğindeki Yeri*, Bilkent Üniversitesi. Yayımlanmamış Yüksek Tezi.
- Koyuncu, Fatih. (2019). *Azmî Pîr Mehmed Enîsü'l-Ârifîn Ahlâk-ı Muhsinî Tercümesi*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul.
- Kutluk, İbrahim. (1978), *Kınalızâde Hasan Çelebi, Tezkiretü's-Şu'arâ*, TTK Yay., Ankara.
- Mazıoğlu, Hasibe. (1956), *Fuzûlî-Hafız: İki Şair Arasında Bir Karşılaştırma*, Türkiye İş Bankası, İstanbul.
- Naser Soleimanzadeshekarab. (2019). *Şem'i Şem'ullâh ve Şerh-i Dîvân-ı Hâfız*, Gazi Üniversitesi, Türk Edebiyatı Bilim Dalı. Yayımlanmamış Doktora Tezi.
- Nevizâde Atâyî. (2017), *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmileti's-Şakâ'ik*, (Haz.) Suat Donuk, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Öztürk, Uğur - Arı, Osman Sacid. (2020). "Şiire Anlam Katmak: Sultan III. Murad'ın Şiirlerine Yapılan Şerhler ve Derviş Mehmed'in Tasavvufî Şerhi". *Cemal Aksu Armağanı*. (Edt. Müslüm Yılmaz ve Ayşe Aksu). İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay., s. 847-930.
- Sa'dî-i Şîrâzî. (1968), *Bostân ve Gülistân*, Tercüme: Kilisli Rifat Bilge, Can Kitabevi, İstanbul.
- Sevgi, Ahmet. (2001), "Azmî'nin Hadîs-i Erba'în Tercümesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (9), s. 107-132.
- Solmaz, Süleyman. (2005), *Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâsı*, AKM Yayınları, Ankara.
- Sûdî-i Bosnevîb. (2020), *Şerh-i Dîvân-ı Hâfız*, (Haz.) İbrahim Kaya, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul.
- Şeker, Mehmet. (1997), *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Mevâ'idü'n-Nefâ'is fî Kavâ'idü'l-Mecâlis*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Şentürk, Ahmet Atilla. (2022), *Osmanlı Şiiri Kılavuzu V*, OSEDAM Yayınları, İstanbul.
- Turan, Mustafa. (2019), *Zâhid bin Muhammed'in Kitâb-ı Şem'i ve Sürûri 'Alâ Dîvân-ı Hâfız Adlı Eseri (vr.201b-225a İnceleme - Metin)*, Mardin Artuklu Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Tezi.
- Turgut, Kadir. (2013), "Kemalpaşazâde'nin Hafız'a Ait Bir Beytin Şerhini İçeren Farsça Risalesi", *Doğu Araştırmaları*, 1 (11), s. 25-48.
- Yakut, Emrullah. (2019), *Tercüme-i Dîvân-ı Hâfız Ferîdî*, Türkiye Yazma Eser Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2 cilt, İstanbul.
- Yazar, Sadık. (2006), *Seyyid Şerîf Mehmed Efendi; Hayatı, Divanı ve Hilyesi*, Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, Yayımlanmamış Yüksek Tezi.

Yazıcı, Tahsin. “Hâfız-ı Şîrâzî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*,
<https://islamansiklopedisi.org.tr/hafiz-i-sirazi> [Erişim tarihi: 01.11.2022].
<https://www.vajehyab.com/?q=غریب&d=en> [Erişim tarihi: 01.11.2022].